

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 9, sayı / issue: 2
(Güz / Autumn 2022): 277-302

Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî'ye Göre Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri

The Theological Views of Abu Hanifa According to Sa'îd ben Muhammad al-Ustuwa'î

Züleyha Birinci

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Assist. Prof., Trabzon University, Faculty of Theology,
Department of Basic Islamic Sciences
Trabzon/Turkey

e-mail: zbirinci@trabzon.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0397-8130>

DOI: 10.33718/tid.1182675

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 30 Eylül / September 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 14 Kasım / November 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Züleyha Birinci, "Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî'ye Göre Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri, *Trabzon İlahiyat Dergisi* 9/2 (Güz 2022): 277-302

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî'ye Göre Ebû Hanîfe'nin İtikadî Görüşleri

Öz

Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî 432/1041 yılında vefat etmiş Hanefî fakihlerden biridir. Amelde olduğu gibi inançta da Ebû Hanîfe'ye tâbidir. *el-İ'tikad* ve *Muhtasaru Sâid* isimli iki eserinin var olduğu bilinmektedir. Bunlardan sadece *el-İ'tikad* günümüze gelebilmiştir. Üstüvâî'nin *el-İ'tikad* isimli bu eseri Hanefî itikadını konu edinmiştir. Eserin önemli özelliklerinden biri, Ebû Hanîfe'nin akaid risâlelerinden sonra, Ebû Hanîfe'ye atfedilen itikadî görüşleri rivayetler halinde bir araya toplayan ilk eser olmasıdır. Bu açıdan Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşleri hakkında yararlanılabilecek bir kaynaktır. Ancak Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî tarafından İmam-ı Âzam Ebû Hanîfe'ye isnad edilen itikadî düşünceleri daha önce müstakil olarak inceleyen bir çalışma bulunmamaktadır. Bu sebeple bu makale, Üstüvâî'nin *el-İ'tikad* isimli kitabında Ebû Hanîfe'ye atfedilen itikadî görüşler üzerinde duracaktır. Makale bunu yaparak Ebû Hanîfe'nin itikadî fikirleri hakkındaki diğer çalışmalara katkı sağlamayı hedeflemektedir. Makalede Ebû Hanîfe'ye atfedilen itikadî fikirlerin belirlenmesinde doküman incelemesi yönteminden istifade edilecektir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin akaid risâleleriyle karşılaştırmalar da yapılacaktır. Bu çalışmada Ebû Hanîfe'ye isnat edilen görüşler, kendi içlerinde gruplandırılarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Kelâm, Akaid, Üstüvâî, Kitâbü'l-İ'tikad, Ebû Hanîfe.*

The Theological Views of Abu Hanifa According to Sa'id ben Muhammad al-Ustuwa'i

Abstract

Said ben Muhammad al-Ustuwa'i is one of the Hanafi jurists who died in 432/1041. He is subject to Abu Hanifa in belief as well as in deeds. It is known that he has two works named *al-I'tiqad* and *Muhtasar Sa'id*. Of these, only *al-I'tiqad* has survived to the present day. This work of Ustuwa'i named *al-I'tiqad* is about Hanafi belief. One of the important features of the work is that it is the first work that collects the theological views attributed to Abu Hanifa in the form of narrations, after Abu Hanifa's creed treatises. In this respect, it is a source that can be used about Abu Hanifa's theological views. However, there is no previous study that examines the creeds attributed by Said ben Muhammad al-Ustuwa'i to al-Imam al-A'zam Abu Hanifa. For this reason, this article will focus on the theological opinions attributed to Abu Hanifa in his book *al-I'tiqad* by Ustuwa'i. By doing this, the article aims to contribute to other studies on Abu Hanifa's theological ideas. In the article, document review method will be used in determining the theological ideas attributed to Abu Hanifa. In addition, comparisons will be made with Abu Hanifa's creed treatises. In this study, the views attributed to Ebu Hanifa will be examined by grouping them within themselves.

Keywords: *Kalam, Aqaid, Ustuwa'i, Kitab al-I'tiqad, Abu Hanifa.*

Giriş

Horasan bölgesinde yaşayan Hanefî fakihlerinden biri olan Üstüvâî'nin adı Sâid'dir. Babası Muhammed, dedesi Ahmed,¹ büyük dedesi Abdullah adını taşır.² Künyesi Ebü'l-Alâ', lakabı İmâdü'lislâm, nisbesi Üstüvâî ve Nîsâbü'rî'dir.³ Hicrî 343 (milâdî 954) yılında Nîşâbur'a bağlı bir köy olan Üstüvâ'da doğmuş⁴ ve buraya nispet edilerek anılmıştır.⁵ Daha sonra ailesiyle birlikte Nîşâbur'a göç etmiş,⁶ vefat edinceye kadar burada yaşamış ve bu nedenle Nîsâbü'rî nisbesiyle de anılmıştır.⁷

Üstüvâî ilk eğitimini babasından almıştır. Bunun haricinde birçok âlimden ders alan Üstüvâî'nin diğer hocaları arasında Ebû Bekir el-Hârizmî (ö. 383/993), Şeyhülislâm Ebû Nasr (ö. 388/998) ve Kadî Ebü'l-Heysem'in (ö. 406/1016) adları belirtilebilir. Ebû Bekir Hârizmî'den edebiyat alanında istifade etmiş, anne tarafından dedesi olan Şeyhülislâm Ebû Nasr'dan fıkıh tahsil etmiştir. Daha sonra Kadî Ebü'l-Heysem'in yanından ayrılmamış ve fıkıhta ilerlemiştir.⁸ İlimdeki ve bilhassa fıkıhtaki silsilesinin

- 1 Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/345; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/278; Zehebî, *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*, 17/507; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/503; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 16/136; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 261; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 171; Temîmî, *et-Tabakatü's-seniyye*, 4/82; Bahcivan, "Üstüvâî", 42/395-396.
- 2 Bu isim kaynakların büyük çoğunluğunda Abdullah, bazılarında ise Ubeydullah olarak kaydedilmiştir. Abdullah olarak kayıtlı kaynaklara örnek olarak bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 207; Sarîfînî, *el-Müntehab*, 277; Zehebî, *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*, 17/507; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/503; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 16/136; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 171. Ubeydullah olarak kayıtlı kaynaklara örnek olarak bk. Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 261; Temîmî, *et-Tabakatü's-seniyye*, 4/82. Daha erken tarihli kaynaklarda yer alması ve çoğunluğu oluşturması nedeniyle bu çalışmada Abdullah ismi esas alınmıştır.
- 3 Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/345; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/278; Zehebî, *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*, 17/508; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/503; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 261; Temîmî, *et-Tabakatü's-seniyye*, 4/82; Bahcivan, "Üstüvâî", 42/395-396.
- 4 Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/345; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 207; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/278; Zehebî, *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*, 17/508; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/503; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 261; Temîmî, *et-Tabakatü's-seniyye*, 4/82; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/187; Bahcivan, "Üstüvâî", 42/395.
- 5 Meşhur nisbesinin Üstüvâî olması hakkında bk. Bahcivan, "Dirâse", 61.
- 6 Bk. Bahcivan, "Dirâse", 65; Bahcivan, "Üstüvâî", 42/395.
- 7 Bahcivan, "Dirâse", 63.
- 8 Bk. Sarîfînî, *el-Müntehab*, 277; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 261-262; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 172; Temîmî, *et-Tabakatü's-seniyye*, 4/82; Bahcivan, "Dirâse", 65-66.

Ebû Hanîfe'ye kadar uzandığı belirtilmektedir.⁹

Üstüvâî yaşadığı çağda, Horasan bölgesinde “şeyhü'l-Hanefiyye” olarak tanınmış bir Hanefî fakihidir.¹⁰ Ayrıca Horasan'da hicrî 4. (milâdî 10.) asrın sonlarından itibaren “Sâidiyye” olarak anılan saygın ailenin atası konumundadır. Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî'nin oğulları ve torunlarından oluşan Sâidiyye ailesi, Gazneliler ve Selçuklular zamanında Horasan bölgesinde eğitim-öğretim, kadılık ve idarecilik gibi önemli görevler yürütmüşlerdir.¹¹

Üstüvâî, kendisinden ilim, fıkıh, kadılık, riyâset ve takvâ gibi birçok yönden istifade edilen bir âlimdir.¹² Sultan Gazneli Mahmud (ö. 421/1030) ve oğulları devrinde, Nîşâbur'da, henüz genç yaşlarından itibaren müftülük yapmaya başlamıştır.¹³ Hicrî 375'te (milâdî 986) ilk defa hacca gitmiş ve hacdan döndükten sonra 376 (986) yılında Nîşâbur'da kadılık görevine getirilmiştir.¹⁴ Bu görevi 392'ye (1002) kadar on altı yıl boyunca sürdürmüştür. Ancak 392'de (1002) görevinden azledilmiş ve yerine hocalarından biri olan Ebü'l-Heysen getirilmiştir.¹⁵

Kadılıktan ayrıldıktan sonra ilmî faaliyetlerini bırakmamıştır. Medresetü's-Sâidiyye adıyla anılan bir medrese kurmuş, ölünceye kadar burada ders vermiş ve çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.¹⁶ Yetiştirdiği öğrenciler arasında, Sâidî ailesinin fertlerinden olan kendi oğulları ve torunları¹⁷

82-83, 87-88; Bahcivan, “Üstüvâî”, 42/396.

9 Bahcivan, “Dirâse”, 65-66; Bahcivan, “Üstüvâî”, 42/396.

10 Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/345; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/278; Zehebî, *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*, 17/508; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/903; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 261; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/187; Bahcivan, “Sâidî Ailesi”, 35/581.

11 Bk. Sem'ânî, *el-Ensâb*, 208; Temîmî, *et-Tabakatü's-seniyye*, 4/82; Bahcivan, “Sâidî Ailesi”, 35/581.

12 Bahcivan, “Dirâse”, 106.

13 Bahcivan, “Sâidî Ailesi”, 35/581; Bahcivan, “Üstüvâî”, 42/396.

14 Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/345; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 207; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/503; Bahcivan, “Üstüvâî”, 42/396.

15 Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 9/345; Sem'ânî, *el-Ensâb*, 207; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, 15/278; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 262; Temîmî, *et-Tabakatü's-seniyye*, 4/82; Bahcivan, “Dirâse”, 67.

16 Bk. Bahcivan, “Dirâse”, 22, 68, 88; Bahcivan, “Üstüvâî”, 42/396.

17 Nîşâbur ve çevresinde uzun yıllar kadılık yapan bu âlimlerin öne çıkanları hakkında bilgi için bk. Bahcivan, “Dirâse”, 74-80; Bahcivan, “Sâidî Ailesi”, 35/581-583.

öncelikli olarak belirtilebilir.¹⁸ Kendisinden istifade etmiş ve tanınmış diğer öğrencileri içinde Saymerî (ö. 436/1045),¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071)²⁰ ve Dâmegani (ö. 478/1085)²¹ ile Sultan Gazneli Mahmud'un oğulları Mesud (ö. 432/1041) ve Muhammed (ö. 432/1041) zikredilebilir.²²

Hicrî 402 (milâdî 1012) yılında ikinci kez hacca giden Üstüvâî, bu süre zarfında medresedeki öğrencilerini okutmaya devam etmesi için kendisinin yerine Abdullah b. Muhammed ez-Ziyâdî'yi (ö. 430/1039) bırakmıştır.²³ Ardından 432 (1041) senesinde²⁴ Nişâbur'da vefat etmiş ve Sikketü'l-Kassârîn Mezarlığı'na defnedilmiştir.²⁵

Üstüvâî'nin *el-İ'tikad* adlı bir eseri vardır.²⁶ Ayrıca fıkıh sahasında *Muhtasaru Sâid (fi'l-fıkh)* adlı bir eseri daha vardır.²⁷ Eserlerinden sadece *el-İ'tikad* günümüze ulaşmış olup *el-Cevâhirü'l-mudiyye*,²⁸ *et-Tabakatü's-seniyye*²⁹ ve *İşârâtü'l-merâm*³⁰ gibi bazı kitaplarda bu eserden alıntı-

18 Bahcivan, "Dirâse", 88.

19 Hüseyin b. Ali es-Saymerî, Bağdat'ta kadılık yapmış ve Iraklı Hanefiler'in lideri komuna gelmiştir. Üstüvâî Bağdat'a gittiğinde Saymerî ondan hadis almıştır. Saymerî hakkında daha fazla bilgi için bk. Başoğlu, "Saymerî, Hüseyin b. Ali", 36/215; Bahcivan, "Dirâse", 91-92.

20 *Târîhu Bağdât* isimli eseriyle tanınmakta olan meşhur hadis hâfızı ve tarihçi Hatîb el-Bağdâdî, Nişâbur'a gittiğinde Üstüvâî'den hadis dinlemiştir. Hakkında daha geniş bilgi için bk. Bahcivan, "Dirâse", 92; Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", 16/452.

21 Bağdat'ta otuz yıl süreyle kadilkudâtılık yapan Hanefî fakihî Dâmegani, ilk tahsilini Dâmegani'da yaptıktan sonra Nişâbur'a gitmiş, burada dört ay kalmış ve bu sırada Üstüvâî'den ders almıştır. Bk. Kallek, "Dâmegani", 8/453; Bahcivan, "Dirâse", 93.

22 Bahcivan, "Dirâse", 89-93.

23 Bahcivan, "Dirâse", 22, 99; Bahcivan, "Üstüvâî", 42/396.

24 Üstüvâî, kaynakların çoğunluğuna göre hicrî 432'de, bazılarının göre 431'in sonlarında, bir görüşe göre ise 430'da vefat etmiştir. Bk. Bahcivan, "Dirâse", 106-107.

25 Bahcivan, "Üstüvâî", 42/396.

26 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 262; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 172; Zirikî, *el-A'lâm*, 3/187; Bahcivan, "Dirâse", 104, 111; Bahcivan, "Üstüvâî", 42/396. Bu eserin "*el-Akide*" olarak isimlendirilmesinde Fuat Sezgin'in tek kalması hakkında bk. Bahcivan, "Dirâse", 111.

27 Bahcivan, "Dirâse", 104; Bahcivan, "Üstüvâî", 42/396.

28 Kureşî, *el-Cevâhirü'l-mudiyye*, 262.

29 Temîmî, *et-Tabakatü's-seniyye*, 4/83.

30 Kemâlüddîn Beyâzî, *İşârâtü'l-merâm*, 149, 256, 267.

lar yapılmıştır.³¹ Üstüvâî'nin hayatı, ilmî şahsiyeti ve *el-İ'tikad* adlı kitabı hakkında Seyit Bahcivan tarafından bir makale kaleme alınmıştır.³² Yazar daha sonra *el-İ'tikad*'ı tahkik ederek neşretmiş ve bu neşrin başına aynı konuda fakat daha geniş çerçeveli bir "Dirâse" eklemiştir.³³ Bahcivan mezkûr makalesinin son kısmında, *el-İ'tikad*'ın muhtevasını kısaca tahlil etmiştir.³⁴ Bunun haricinde Üstüvâî tarafından Ebû Hanîfe'ye atfedilen itikadî görüşleri ele alan müstakil bir inceleme bulunmamaktadır. Bu nedenle bu makalede Üstüvâî'nin *el-İ'tikad*'ında Ebû Hanîfe'ye izâfe edilen itikadî görüşler üzerinde durulacaktır.

Bilindiği üzere Ebû Hanîfe'nin itikadî fikirleri daha ziyade ona atfedilen ve *el-Fikhü'l-ekber*, *el-Fikhü'l-ebzat*,³⁵ *er-Risâle*, *el-Âlim ve'l-müteallim* ve *el-Vasiyye* isimleriyle meşhur olan akaid risâlelerinden öğrenilmektedir. Üstüvâî'ye ait *el-İ'tikad* isimli kitabın önemli bir özelliği, bahsi geçen risâlelerden sonra Ebû Hanîfe'ye izâfe edilen itikadî görüşleri nakleden rivayetleri bir araya getiren en eski eser olmasıdır.³⁶ Bu yönüyle Ebû Hanîfe'nin inanca dair görüşlerinin tespit edilmesinde istifade edilebilecek bir kaynak konumundadır ve bu makale, eserde yer alan düşünceleri ortaya koymak suretiyle bu yöndeki çalışmalara katkı sağlamayı hedeflemektedir. Makalede Ebû Hanîfe'ye atfedilen görüşler ortaya konulurken doküman incelemesi yöntemi kullanılacaktır. Ayrıca aradaki benzerliklerin ve farklılıkların görülebilmesi için Ebû Hanîfe'ye izâfe edilen akaid risâleleriyle bazı karşılaştırmalar yapılacaktır.

Üstüvâî, kitabında bir giriş ve on dört bölüm başlığına yer vermiştir. Bu bölümler sırasıyla; iman, kazâ ve kader, istitâat, Kur'ân, rü'yetullah, mîzan, kabir azabı, şefaât, "istivâ" âyeti, ashâb-ı kirâm, sultana isyan etmenin yasaklanması, ehl-i bid'atin arkasında namaz kılma, Allah'ın sıfatları hakkında sahih hadisleri rivayet etme ancak bunlarla derinlemesine

31 Bahcivan, "Üstüvâî", 42/396.

32 Bk. Bahcivan, "el-Kadî Ebü'l-Alâ' Sâid", 217-250.

33 Bk. Bahcivan, "Dirâse", 7-117.

34 Bk. Bahcivan, "el-Kadî Ebü'l-Alâ' Sâid", 242-246.

35 Bu risâlenin özgün adının *el-Fikhü'l-ekber* olması, fakat daha sonra *el-Fikhü'l-ebzat* olarak şöhret kazanması ve üzerine yazılmış *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber* isimli eser hakkında bilgi için bk. Birinci, "Giriş", 13-51. Bu makalede risâlenin özgün adı değil, meşhur adı kullanılacaktır.

36 Ayr. bk. Bahcivan, "el-Kadî Ebü'l-Alâ' Sâid", 241-242.

meşgul olmama ve usûlü'd-dinde re'yle meşgul olmama³⁷ konularından oluşur. Üstüvâî eserinde, bu konular hakkında Ebû Hanîfe'ye izâfe edilen görüşleri rivayetler halinde aktarır. Ayrıca Hanefî fakihlere ve az da olsa diğer selef ulemâsına ait rivayetleri de kaydeder. Dolayısıyla bu eser aracılığıyla hem Ebû Hanîfe'ye hem de Ebû Hanîfe'nin meşhur talebelerine isnat edilen görüşlere ulaşmak mümkündür. Üstüvâî'nin kitabında toplam yüz otuz rivayet bulunur. Bu rivayetler başta Hz. Peygamber, sahâbe, tabiîn, Ebû Hanîfe ve talebeleri olmak üzere yaklaşık yetmiş farklı kişiden nakledilir. En fazla rivayet Ebû Hanîfe'nin meşhur talebesi Ebû Yûsuf'tan (ö. 182/798) aktarılır ve bunu doğrudan Ebû Hanîfe'ye atfedilen rivayetler izler.³⁸ Bu çalışmada, Ebû Hanîfe'ye izâfe edilen itikadî görüşler kendi aralarında gruplandırılarak ele alınacaktır.

1. Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat'in Özellikleri

Üstüvâî *el-İ'tikad* isimli eserinde kişiyi kurtuluşa eriştirecek yolun mahiyeti ve özellikleriyle ilgili haberlere yer verir. Bu bağlamda Hammâd b. Ebû Hanîfe'den (ö. 176/792) nakledildiğine göre Ebû Hanîfe hak yolun; Kur'ân'ın insanlara sunduğu, Hz. Peygamber'in insanları çağırdığı ve fırkalara bölünmeden evvel ashâbın izlediği yol olduğunu düşünmektedir. Bunun dışındakilerin ise sonradan ortaya çıkmış bid'atler olduğunu kabul etmektedir.³⁹ Bu çerçevede *el-İ'tikad*'da yer verilen ibareler, *er-Risâle* metninde de kaydedilmektedir.⁴⁰

Şeybânî'den (ö. 189/805) aktarılan bir rivayette Ebû Hanîfe, Sünnet'e uygun yolun özelliklerine dair şunları zikretmektedir. Bu yolda kible ehli olan hiç kimse günahı yüzünden tekfir edilmez ve İslâm'dan çıkarılmaz, ehl-i kaderin görüşü doğru kabul edilmez, imanda istisna yapılmaz, Müslümanlara kılıç çekilmez, ashâb-ı kirâmın öne geçirdikleri öne geçirilir ve onların üstün tutulanları üstün kabul edilir.⁴¹ Ebû Hanîfe bu hususları sayarken birinci çoğul şahıs kipini (tekfir etmeyiz vb.) kullanmaktadır. Böylece bir nevi, Sünnet üzere giden kimselerin bid'atçiler değil, kendisinin de içinde bulunduğu cemâat olduğunu kastetmiş olmaktadır.

37 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 132-203.

38 Bk. Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 121-230.

39 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 126.

40 Ebû Hanîfe, "Risâletü Ebî Hanîfe", 70.

41 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 127-128.

Ebû Süleyman el-Cûzcânî'den (ö. 200/816 [?]) gelen başka bir rivayette benzer ilkeleri tekrarlamaktadır. Burada sırasıyla; günahkâr bir mümini tekfir etmemek ve durumunu Allah'ın dilemesine bırakmak, ashâb hakkında kötü söz söylememek, kadere inanmak, Allah hakkında doğru olanı söylemek, diğerkâm olmak, Allah'ın dini hakkında kendi re'yiyle konuşmamak, Allah aleyhinde yorum yapmamak ve O'na karşı gelmemek gerektiği hususlarını zikretmektedir.⁴²

el-İ'tikad'da geçtiğine göre Ebû Hanîfe, Nûh b. Ebû Meryem'den (ö. 173/790) nakledilen diğer bir haberde kible ve cemâat ehlinin; Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i üstün tutup Osman ve Ali'yi seven, mest üzerine mesh etmeyi câiz kabul eden, kimseyi günahından dolayı tekfir etmeyen, kadere, hayır ve şerrin Allah'tan olduğuna inanan ve Allah hakkında kendi kafasına ve fikrine göre konuşmayan kimseler olduğunu belirtmektedir.⁴³ Ebû Yûsuf'tan gelen benzer içerikli bir rivayette de Hz. Peygamber'den sonra insanların en faziletliilerinin sırasıyla dört halife olduğunu ifade etmekte, ashâb-ı kirâmı ancak hayırla andıklarını, her dindar ve günahkârın arkasında namaz kılmayı câiz gördüklerini, kible ehli hiç kimseyi günahı dolayısıyla tekfir etmediklerini ve onların durumlarını Allah'a bıraktıklarını dile getirmektedir.⁴⁴ Bu haberlerden hareketle Ebû Hanîfe'nin, bid'atçiler dışında kalan Sünnet ve cemâat ehlinin temel ilkelerine dair görüşleri hakkında fikir edinilebilmektedir.

1.1. Ehl-i Bid'atin Arkasında Namaz

Ebû Yûsuf'tan nakledildiğine göre Ebû Hanîfe bid'atçıların arkasında namaz kılmayı kerih görmektedir.⁴⁵ Muhammed b. Mukatil'den (ö. 248/862) gelen rivayete göre ise Ebû Hanîfe; Cehmî, Rafizî ve Kaderî kimselerin arkasında namaz kılmayı câiz görmemektedir.⁴⁶

1.2. Usûlü'd-dinde Re'ye Yer Vermeme

Üstüvâî *el-İ'tikad*'da açtığı bir bölüm başlığında, usûlü'd-dinde re'yle meşgul olmayı bırakıp Kitap, Sünnet ve icmâ-i ümmet'ten işitilen

42 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 129-130.

43 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 130-131.

44 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 185-187.

45 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 197.

46 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 197-198.

haberlerle yetinmeyi dile getirir.⁴⁷ Bu başlık, itikadî konularda izlenmesi gereken yöntem konusunda yazarın bakış açısını yansıtır.⁴⁸ Yazar bu bakış açısıyla irtibatlı çok sayıda rivayete bu başlık altında yer verir. Ancak bunlardan sadece iki tanesi Ebû Hanîfe'ye atfedilir, geri kalanları ise Hanefî fakihlere, sahâbîlere ve Hz. Peygamber'e isnat edilir.⁴⁹

Ebû Hanîfe'ye atfedilen rivayetlerin birinde Ebû Hanîfe, ilimle meşgul olmayı isteyip hangi ilmi tercih edeceği üzerinde düşündükten sonra fıkha karar verdiğini, ardından bu ilimde bir kusur aradığını ancak kayda değer bir kusur bulamadığını dile getirir.⁵⁰ Ebû Hanîfe'ye atfedilen diğer rivayet ise Hammâd b. Ebû Hanîfe'den nakledilir. Bu haberde Ebû Hanîfe; nahivciler, cedelciler ve fakihleri karşılaştırır. Oğluna fıkıhla meşgul olmasını ve diğer ikisini bırakmasını öğütler. Ona, itikadî konularda tartışma yapmakta mâhir olanlara zındık denildiğini, İslâm dininden çıkarıldıklarını ve kendilerinden istifade edilemediğini söyleyince Hammâd, kendisinin tartışmaya düşkün olmasına rağmen Ebû Hanîfe'nin bu sözünün ardından dinde tartışmayı bıraktığını ifade eder.⁵¹ Bu rivayetler çerçevesinde Ebû Hanîfe'ye atfedilen görüş, fıkıh ilmini övüp fıkıhla meşgul olmaya teşvik etme, ancak itikadî konularda tartışma yapmaktan men etme ve bunu zındıklıkla özdeşleştirme şeklindedir. Bu açıdan bakıldığında Üstüvâî'nin bu eserinde Ebû Hanîfe, itikadî konularda selef metodunu takip edip bunu teşvik eden ve itikadî-keîâmî tartışmaları reddedip bundan sakındıran bir âlim pozisyonundadır. Ona yönelik bu bakış açısı, eserin tamamına sirayet etmiş durumdadır.

2. İman

Üstüvâî *el-İ'tikad*'da imanın mahiyeti, iman-amel ilişkisi ve büyük günah işleyen kimsenin durumu, imanda artma ve eksilme, iman-İslâm

47 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 203.

48 Hanefî-Sünnîler'in itikadî konulara bakışlarında farklı yaklaşımlara sahip oldukları ilgili kimselerce bilinen bir husustur. Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî'nin bu yönünü inşallah başka bir çalışmada ele alacağımız için burada konunun detaylarına inilmemiştir. Hanefîler arasındaki farklılaşmalara dikkat çeken çalışmalara örnek olarak bk. Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarilik Mâtürîdîlik İlişkisi*, 192-206; Demir, "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları", 1/643-656; Timür, "Mâtürîdîlik Dışı Sünnî Hanefîlerin İtikadî Eğilimleri Üzerine", 189-204.

49 Bk. Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 203-233.

50 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 208.

51 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 208.

ilişkisi ve imanda istisna ile alâkalı birçok rivayete yer verir. Bu çerçevede Ebû Mutî' el-Belhî'den (ö. 199/814) nakledildiğine göre kendisi Ebû Hanîfe'ye iman hakkında sorduğunda, o bu soruya; Allah'tan başka hiçbir ilâh olmadığına, Allah'ın birliğine ve ortağı olmadığına şahitlik etmektir, şeklinde cevap vermiştir. Ardından Allah'ın meleklere, kitaplarına ve peygamberlerine, kıyametine, cennetine ve cehennemine, amellerin kullara tevdi edilmediğine ve kullar için ilâhî takdirin geçerli olduğuna şahitlik ettiğini söylemiştir.⁵² Bu bilgiler, kullanılan şahıs zamirleri haricinde aynıyla *el-Fikhü'l-ebsat*'ta da geçmektedir.⁵³ Fakat diyalogun devamında yer alan aynı konuyla ilgili soruya *el-İ'tikad*'da değinilmemektedir. Diyalogun devamında Ebû Hanîfe ehl-i kadere karşı çıkmaktadır. Bununla beraber iman-irade-takdir ilişkisine dair Kaderîler'in delil getirdikleri bir âyetle ilgili olarak bu âyetin Allah katından nâzil olduğunu kabul eden ancak te'vilinde hata eden kimselerin, kâfir olmadıklarını ifade etmektedir.⁵⁴

el-İ'tikad'da Ebû Mukatil'den (ö. 208/824) rivayet edildiğine göre Ebû Hanîfe, imanın; mârifet, tasdik, ikrar ve İslâm olduğunu söylemekte ve insanları tasdik bakımından üç kısma ayırmaktadır. Birinci kısım Allah katında ve insanlar nazarında mümin olanlar, ikinci kısım Allah katında kâfir, insanlar nazarında mümin olanlar, üçüncü kısım ise Allah katında mümin, insanlar nazarında kâfir olanlardır. Ebû Hanîfe bu rivayette bunun yanı sıra mümin olmanın temel ölçütünün kalpteki tasdik olduğunu, insanların birbirleri hakkında dillerindeki söze göre hüküm verdiklerini, ancak kalplerinde olanı bilemeyeceklerini dile getiren açıklamalar yapmaktadır.⁵⁵ Rivayetin içeriği çok yakın ibarelerle *el-Âlim ve'l-müteallim*'de de zikredilmektedir.⁵⁶

Üstüvâî'nin kitabında, imanın mahiyeti hakkında Ebû Hanîfe'ye şu açıklamalar da atfedilmektedir. Vekî'in (ö. 197/813) naklettiğine göre Ebû Hanîfe mârifetle ilgili olarak kişinin bilip diliyle ikrar etmediği müddetçe mârifetle mümin olmayacağını, mârifet sahibi olup dili ile ikrarda bulunduğu zaman mümin olacağını söylemiştir. Başka bir rivayette Ebû Hanîfe

52 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 132.

53 Ebû Hanîfe, "el-Fikhü'l-ebsat", 43; Cûzcânî, *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*, 100-101.

54 Ebû Hanîfe, "el-Fikhü'l-ebsat", 43; Cûzcânî, *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*, 100-101.

55 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 133-134.

56 Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müteallim", 16. Aynı konuyla ilgili açıklamalar için ayr. bk. Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müteallim", 27.

fe, Cehm b. Safvân'a (ö. 128/745-46) da aynı şekilde söylemiş ve kalbiyle Allah'ı bilen ancak imanını diliyle söylemeyen kimsenin mümin olmaya-
cağını dile getirmiştir.⁵⁷ Bu rivayetler beraber düşünüldüğünde mârifetin
tasdikle irtibatlı kabul edilmiş olması mümkün görünmektedir.⁵⁸ Kişinin
diliyle ikrar etmedikçe mümin sayılmamasından ise insanlar nazarında
mümin kabul edilemeyeceğinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Nitekim
el-İ'tikad'daki başka bir habere göre Ebû Hanîfe imanın sözden ibaret ol-
duğunu, amelin ise imanın gerektirdiği bir görev olduğunu ve insanların
amelleriyle birbirlerine üstünlük sağladıklarını ifade etmiştir. Ardından
imanın sözden ibaret olmasının dünyevî hükümler açısından olduğunu,
âhiretin sırlarına ise Allah'ın vâkıf olduğunu beyan etmiştir.⁵⁹

Bilindiği üzere Ebû Hanîfe amelin imanın bir cüzü olmadığını dü-
şünmektedir. Bu bağlamda *el-İ'tikad*'da Ebû Mut' el-Belhî'den nakledilen
bir rivayete göre Ebû Hanîfe haksız yere adam öldüren, hırsızlık yapan,
yol kesen, ahlaksızlık yapan, zina eden, içki içen veya sarhoş olan kim-
selerin kâfir değil, fasık mümin olduklarını düşünmekte, yaptıkları kötü-
lüklerden dolayı Allah'ın onlara cehennemde azap edeceğini fakat iman-
ları dolayısıyla onları oradan çıkaracağını ifade etmektedir.⁶⁰ Bu ibareler
aynısıyla *el-Fıkhü'l-ebsat*'ta da geçmektedir.⁶¹ Yine Osman el-Bettî'ye (ö.
143/760 [?]) yazdığı risalede, kible ehlinin mümin olduğunu ve farzları
ihmal etmelerinden dolayı onları tekfir etmediğini dile getirmektedir.⁶²
Ebû Hanîfe başka bir haberde, Hz. Ali'nin, kendileriyle Muâviye arasın-
daki iki hakemi dile getirdiği zaman anlaşma metnine Muâviye ve taraftar-
larını mümin ve müslüman olarak kaydettiğini söylemektedir.⁶³ Diğer bir
ifadeyle Hz. Ali, onları tekfir edip kâfir saymamaktadır. Ebû Hanîfe başka
rivayetlerde de büyük günah işleyenlerin durumlarının Allah'ın dileme-

57 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 135-136.

58 Ebû Hanîfe *el-Âlim ve'l-müteallim*'de tasdik, mârifet, ikrar, yakin ve İslâm'ın birbirin-
den farklı kelimeler olduklarını, ancak hepsinin aynı mânâyı ifade ettiklerini ve iman
manasına geldiklerini belirtmektedir. Bk. Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müteallim", 17.

59 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 137-138.

60 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 141.

61 *el-Fıkhü'l-ebsat*'ta ek olarak yalnızca "أو فسق" (günah işlerse) ibaresi bulunmaktadır. Bk.
Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ebsat", 48; Cûzcânî, *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber*, 136-137.

62 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 142-143. Ayr. bk. 144, 190; Ebû Hanîfe, "Risâletü Ebî Hanîfe",
72.

63 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 193-194. Ayr. bk. Ebû Hanîfe, "Risâletü Ebî Hanîfe", 71, 72.

sine bağlı olduğuna dair izahlar yapmaktadır.⁶⁴ Onun iman-amel ilişkisi ve günahkâr kişinin durumuyla ilgili görüşleri, genel mahiyette *el-Fıkhü'l-ebzat*,⁶⁵ *el-Âlim ve'l-müteallim*,⁶⁶ *er-Risâle*,⁶⁷ *el-Fıkhü'l-ekber*⁶⁸ ve kısmen *el-Vasıyye*'de⁶⁹ de geçmektedir.

el-İ'tikad'da Ebû Hanîfe'den nakledildiğine göre kendisi Mürcie'den olduğuna dair söylentileri kabul etmemektedir. Buna mukabil Allah'tan ümitvar olduğunu ifade etmektedir. Nitekim yüce Allah'ın, kulları arasında emrine bırakılanların var olduğundan haber verdiğini⁷⁰ dile getirmekte, günahkârların durumunu Allah'a ırcâ ettiğini söylemekte,⁷¹ ancak kendisini Mürcie fırkasına mensup bir Mürciî olarak nitelememektedir. Ebû Hanîfe'nin Mürcie'ye karşı düşünceleri *er-Risâle*,⁷² *el-Fıkhü'l-ekber*⁷³ ve *el-Âlim ve'l-müteallim*'de⁷⁴ de yer almaktadır.

Üstüvâî'nin, *el-İ'tikad*'da yer verdiği rivayetlere göre Ebû Hanîfe imanda artmayı ve eksilmeyi kabul etmemektedir.⁷⁵ Onun bu ifadesi, *el-Vasıyye*'de de geçmektedir.⁷⁶ Bu düşünceye *el-Fıkhü'l-ekber*'de de yer verilmektedir.⁷⁷ İman ve İslâm'ın aynı şeyler olduğunu söylemektedir.⁷⁸ Bu fikir *el-Fıkhü'l-ekber*'de de geçmektedir.⁷⁹ Bununla birlikte bütün peygamberlerin ve onlara tâbi olanların imanlarının aynı, şeriatlarının

64 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 146-147, 180-181, 187.

65 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ebzat", 48, 55-56; Cûzcânî, *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber*, 140-141, 200-201, 212-213.

66 Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müteallim", 15-16.

67 Ebû Hanîfe, "Risâletü Ebî Hanîfe", 71-72.

68 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", 65.

69 Ebû Hanîfe, "el-Vasıyye", 76.

70 Bk. et-Tevbe 9/106.

71 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 180.

72 Ebû Hanîfe, "Risâletü Ebî Hanîfe", 72.

73 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", 65.

74 Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müteallim", 13.

75 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 190.

76 Ebû Hanîfe, "el-Vasıyye", 76.

77 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", 65.

78 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 137.

79 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", 66.

ise farklı olduğunu dile getirmektedir.⁸⁰ Bu düşünceye *el-Fıkhü'l-ekber*,⁸¹ *er-Risâle*⁸² ve *el-Âlim ve'l-müteallim*'de⁸³ de rastlanmaktadır. Ayrıca "Ben gerçekten müminim" demek gerektiğini,⁸⁴ çünkü insanın imanında şüphe olmadığını düşünmektedir.⁸⁵ Bu düşüncesi özü itibariyle *el-Vasıyye*'de de bulunmaktadır.⁸⁶ İmanda istisnayı reddetmektedir.⁸⁷ Bu doğrultuda kendisinin dünyada da Allah katında da mümin olduğunu ifade etmektedir.⁸⁸ Ebû Hanîfe'nin imanda istisnayı kabul etmediğine dair açıklamaları *el-Fıkhü'l-ebsat*'ta da yer almaktadır.⁸⁹

3. Allah'ın Sıfatları

Üstüvâî'nin Ebû Yûsuf'tan naklettiğine göre Ebû Hanîfe, Allah Teâlâ hakkında kimsenin kendi kafasına göre bir şey söylememesi gerektiğini düşünür. Bunun yerine yüce Allah'ın, O'nun kendisini tavsif ettiği sıfatlarla nitelenmesi gerekir.⁹⁰ Bu rivayetten anlaşıldığına göre Ebû Hanîfe, Cenâb-ı Hakk'ın sıfatları hakkında akli esas alarak konuşmayı doğru bulmamakta ve O'nun buyruklarına tâbi olmak gerektiğini düşünmektedir. Burada Allah'ın sıfatları konusunda konuşmanın akla değil nakle dayandığı ve bu konunun tevkîfî olduğu düşüncesi öne çıkmaktadır. Bu minvalde *el-İ'tikad*'daki bir rivayette, selefin diğer imamları gibi Ebû Hanîfe'nin de Allah'ın isimleri ve sıfatları hakkında konuşmadığı, ayrıca bununla meşgul olmayı ve bunu yapanların kitaplarına bakmayı kesin olarak yasakladığı bilgisine yer verilmektedir.⁹¹

el-İ'tikad'da nakledilen başka bir rivayete göre Ebû Hanîfe, Allah'ın

80 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 145.

81 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", 66.

82 Ebû Hanîfe, "Risâletü Ebî Hanîfe", 70.

83 Ebû Hanîfe, "el-Âlim ve'l-müteallim", 14-15, 17-18.

84 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 141.

85 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 141-142.

86 Ebû Hanîfe, "el-Vasıyye", 76.

87 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 141, 145, 190.

88 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 143.

89 Bk. Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ebsat", 46-47, 56; Cûzcânî, *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber*, 130-132, 212-213.

90 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 121-124. Ayr. bk. 149.

91 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 206-207.

yaratılmış varlıkların sıfatlarıyla nitelenemeyeceği görüşündedir. Yukarıda belirtilen hususlara muvafık olarak Allah Teâlâ'yı, O'nun kendisini tavsif ettiği şekilde nitelediğini dile getirmekte ve O'nun bazı sıfatlarını zikretmektedir. Öncelikle İhlâs sûresinde geçen ve Allah'ın birliğini, kimseye muhtaç olmadığını, evlat ve ebeveyn sahibi olmadığını ve hiçbir şeyin O'nun dengi olmadığını ifade eden özelliklerini sıralamaktadır. Daha sonra O'nun hay, kadir, semî, alîm ve basîr olduğunu ifade etmektedir. Ardından haberî sıfatlarla ilgili açıklamalara yer vermektedir. Bu bağlamda Allah'ın eli, yüzü ve nefsi olduğunu, ancak bunların yaratılmış varlıklardaki gibi olmadığını ve Allah'ın bütün ellerin, yüzlerin ve nefislerin yaratıcısı olduğunu dile getirmektedir. Son olarak eş-Şûrâ sûresinde geçtiği üzere Allah'ın hiçbir benzeri olmayıp işiten ve gören olduğunu belirtmektedir.⁹² Üstüvâî bu rivayeti Ebû Mutî' el-Belhî'den nakletmektedir ve rivayetin lafızları benzer biçimde *el-Fikhü'l-eb-sat*'ta da zikredilmektedir.⁹³ Üstüvâî'nin eserine dercettiği bu rivayette Ebû Hanîfe'nin, Allah'ın mahlûkata benzememesine vurgu yaptığı görülmektedir. Ebû Hanîfe burada zâtî, fiilî ve haberî gibi sıfat tasniflerinden bahsetmemekle birlikte Allah'ın selbî özelliklerinden ve sübûtî sıfatlarını içeren isimlerinin bazılarında örnekler vermektedir. Haberî sıfatlara dair nasları kabul etmekte ancak teşbih düşüncesini reddetmektedir. Ancak *el-Fikhü'l-eb-sat* ile karşılaştırıldığında Ebû Hanîfe'ye atfedilen bazı ifadelerin Üstüvâî'nin eserinde bulunmadığı fark edilmektedir. Bunlar; Allah'ın gazabının ve rızasının O'nun keyfiyetsiz sıfatlarından olduğu, bunun Ehl-i Sünnet ve'l-cemâat'in görüşü olduğu, Allah'ın gazap edip razı olduğu, gazabının cezası ve rızasının sevabı olduğu⁹⁴ şeklindeki ifadelerdir. Bu durumda eğer Ebû Hanîfe'ye ait ibareler *el-Fikhü'l-eb-sat*'ta kaydedilen şekildeyse te'vile kapı aralaması nedeniyle Üstüvâî'nin bu ibarelere *el-İ'tikad*'da yer vermediğini düşünmek mümkündür. Zira *el-İ'tikad*'da Ebû Hanîfe'ye atfedilen görüş, selef yöntemine uygun biçimde, haberî sıfatların keyfiyetsiz olarak kabul edilmesi gerektiği yönündedir.

Üstüvâî aynı konuyla ilgili olarak Ebû Hanîfe'nin ashâbından biri

92 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 125. Bk. eş-Şûrâ 42/11.

93 Bk. Ebû Hanîfe, "el-Fikhü'l-eb-sat", 57; Cûzcânî, *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*, 226-227.

94 Cûzcânî, *Şerhu'l-Fikhi'l-ekber*, 226-227. Zâhid Kevserî'nin neşrinde "Gazabının cezası ve rızasının sevabı olduğu söylenemez" denilmektedir. Bk. Ebû Hanîfe, "el-Fikhü'l-eb-sat", 57.

olan Cârûd b. Yezîd'den⁹⁵ de benzer bir rivayet aktarmıştır. Bu rivayete göre Ebû Hanîfe, Allah'ın sıfatları hakkında Kur'ân'da geçenleri ve Hz. Peygamber'den rivayet edilenleri söylediğini ifade etmiştir. Cehm b. Safvân'ı ise teşbihi reddedip Allah'ın "şey" olmadığını dile getirdiği için kınamış ve Allah'ın kitabına karşı gelmekle suçlamıştır.⁹⁶ *el-İ'tikad*'da yer alan bu rivayet, bir taraftan Ebû Hanîfe'nin itikadî konularda nakle bağlı kalmasını ortaya koyarken diğer taraftan bid'atlerle ve bid'atçilerle mücadelesini göstermesi açısından önemlidir.

3.1. Kur'ân

Allah'ın kelâmını ifade etmesi açısından "kelâmullah" veya sıfatlarından biri olarak "kelâm" ya da gönderdiği kitabın adlarından biri olarak "Kur'ân" mevzuuyla ilgili olarak *el-İ'tikad*'da Ebû Yûsuf'tan nakledildiğine göre Ebû Hanîfe, Kur'ân konusuyla meşgul olan ve görüşüne katılmayanı kınayan bir adama, şayet bu yaptığıyla Allah'a yakın olmayı ümit ediyorsa bunda kendisi için Allah'a yakınlık olmadığını söylemiştir. Ona, selefın yaptığı gibi yapmasını ve Allah ile sıfatları hakkında tartışmaması gerektiğini öğütlemiştir. Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğunu ifade etmiş ve bunun dışındaki hususları bırakmasını istemiştir.⁹⁷ *el-Fıkhü'l-ekber*'de ise Allah'ın, kelâmı ile konuştuğunu ve kelâmın O'nun ezeli bir sıfatı olduğunu ifade etmiştir. Kur'ân'ın Allah'ın kelâmı olduğunu; onun mushaflarda yazılmış, kalplerde mahfuz, dillerle okunmuş ve Hz. Peygamber'e indirilmiş olduğunu; bizim onu telaffuz etmemizin ve okuyup yazmamızın yaratılmış olduğunu, ancak Kur'ân'ın mahlûk olmadığını dile getirmiştir. Ayrıca Hz. Mûsâ'nın Allah'ın kelâmını işitmesi, Allah'ın Hz. Mûsâ ile konuşmadan önce de mütekellim olması, Allah'ın konuşmasının bizdekinin aksine harfler ve organlarla olmaması, nitekim harflerin mahlûk olması fakat kelâmullahın mahlûk olmaması gibi konuyla ilgili birçok tartışmalı mesele hakkında görüş beyan etmiştir.⁹⁸

Üstüvâî'nin *el-İ'tikad*'da aktardığı diğer rivayetlerde şu bilgiler yer almaktadır. Ebû Hanîfe'ye göre Kur'ân Allah'ın kelâmıdır, Allah'ın vahyi-

95 Vefat yılının hicrî 203 veya 206 olması ve biyografisine dair diğer bilgiler için bk. Zehabî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/43.

96 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 126-127.

97 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 166.

98 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", 62-63.

dir ve tenzîlidir, yaratılmış değildir ve yaratıcı da değildir.⁹⁹ Bu konu hakkında bir kelime bile konuşulmamalıdır, kimseye soru sorulmamalıdır ve “Kur’ân Allah’ın kelâmıdır” denilip bırakılmalıdır.¹⁰⁰ Bir diğer rivayette ise Ebû Yûsuf, Ebû Hanîfe’yle Kur’ân hakkında tartıştıklarını ve neticede Kur’ân’ın Allah’ın yaratılmamış kelâmı olduğu hususunda uzlaştıklarını dile getirmiştir.¹⁰¹ Görüldüğü üzere Üstüvâî’nin eserine aldığı rivayetlerde Ebû Hanîfe’ye atfedilen görüşlerin hâkim unsuru, usûlû’-dinde nakle bağlı kalmak ve akla yer vermemek şeklindedir. Buna muvafık olarak Allah’ın kitabı olan Kur’ân hakkında savunulan görüş, bu mesele üzerinde konuşmamak, tartışmaya girişmemek ve onun Allah’ın kelâmı olduğunu söyleyip bırakmak şeklindedir.

3.2. “İstivâ” Âyeti

Üstüvâî, rahmanın arşa istivâ etmesi¹⁰² ile ilgili olarak Ebû Hanîfe’ye atfen tek bir rivayete yer verir. Bu rivayete göre o, Allah’ın arşa istivâ ettiğini çünkü Allah Teâlâ’nın kitabında böyle buyurduğunu dile getirir. İstivânın keyfiyetinin bilinemeyeceğini, bununla birlikte Allah’ın istivâsının, mahlûkatın istivâsına benzemediğini savunur.¹⁰³ *el-İ’tikad*’da belirtildiğine göre bu rivayet, Ebû Hanîfe’nin Mukatil b. Süleyman’a yazdığı risâleden nakledilmiştir. Eserde bunun dışında konuyla ilgili İmam Mâlik’in meşhur sözleri ve bunlara çok yakın ifadelerle Ümmü Seleme’ye izâfe edilen sözler rivayet edilmiştir.¹⁰⁴ Üstüvâî, haberî sıfatlarla ilgili bu meselede de selefî tutumu ön plana çıkarmıştır.

el-Fıkhü’l-ebsat’ta geçtiğine göre bu meseleyle ilgili olarak Ebû Hanîfe bazı kimseleri küfre nispet etmiştir. Bunlar Allah’ın gökte mi yoksa yerde mi olduğunu bilmediğini söyleyen kimseler ile Allah’ın arşın üzerinde olduğunu ancak arşın gökte mi yoksa yerde mi olduğunu bil-

99 Üstüvâî, *Kitâbü’l-İ’tikad*, 168-169.

100 Üstüvâî, *Kitâbü’l-İ’tikad*, 169, 173.

101 Üstüvâî, *Kitâbü’l-İ’tikad*, 173.

102 Tâhâ 20/5. Ayr. bk. el-A’râf 7/54; Yûnus 10/3; er-Ra’d 13/2; el-Furkan 25/59; es-Secde 32/4; el-Hadîd 57/4.

103 Üstüvâî, *Kitâbü’l-İ’tikad*, 182.

104 İmam Mâlik’in sözleri şu şekildedir: “Keyfiyeti belli değildir, istivâ da meçhul değildir, buna inanmak vâciptir, hakkında soru sormak ise bid’attır.” Ümmü Seleme’nin sözleri de şöyledir: “Keyfiyeti belli değildir, istivâ da meçhul değildir, bunu kabul etmek imandır, inkâr etmek ise küfürdür.” Bk. Üstüvâî, *Kitâbü’l-İ’tikad*, 182-183.

mediğini söyleyen kimselerdir. Burada belirtildiğine göre arş, yedi göğün üzerindedir ve dua ederken eller yukarıya çevrilir, çünkü aşağı yönün rubûbiyyet ve ulûhiyyetle bir ilgisi yoktur.¹⁰⁵ *el-Vasiyye*'de belirtildiğine göre ise Allah, ihtiyaç duymaksızın arşa istivâ ve istikrar etmiştir. O, herhangi bir ihtiyacı olmaksızın arşın ve arşın dışındakilerin koruyucusudur. Eğer Allah'ın yaratılmış varlıklardaki gibi bir ihtiyacı olsaydı âlemi yaratmaya ve onu yönetmeye kadir olamazdı. Aynı şekilde şayet Allah, oturmaya ve karar kılmaya muhtaç olsaydı arşın yaratılmasından önce Allah'ın nerede olduğu sorusu ortaya çıkardı, ki yüce Allah'ın bundan münezzehtir.¹⁰⁶ Neticede bu mevzuyla alâkalı olarak Ebû Hanîfe'ye izâfe edilen görüşlerin farklılıklar taşıdığı görülmektedir.

3.3. Rü'yetullah

Üstüvâî'nin kaydettiğine göre Ebû Hanîfe bir risâlesinde, rü'yetullah konusunda kendisi aleyhindeki iddialara cevap vermektedir. Buna göre cennetliklerin Allah Teâlâ'yı göremeyecekleri fikrini kendisine atfeden kimseye karşı çıkmakta ve böyle bir söz söylemediğini beyan etmektedir. Düşüncesini açıklarken Kıyâme sûresinin 22. ve 23. âyetlerini delil getirmektedir. Allah Teâlâ'nın o gün bazı yüzlerin parlayacağını ve rablerine bakacaklarını¹⁰⁷ buyurmasından sonra "hayır bakmayacaklardır" demenin, Allah'ı yalancılıkla nitelemek olduğunu ifade eden Ebû Hanîfe, rü'yetullahı câiz kabul etmekte fakat cennetliklerin Allah'a bakmasının, yaratılmış varlıkların başka bir mahlûka bakmasına benzemediğini savunmaktadır.¹⁰⁸ Onun rü'yetullah konusundaki görüşleri, özü itibariyle *el-Fikhü'l-ekber*'de de geçmektedir.¹⁰⁹

4. Kazâ ve Kader

el-İ'tikad'da kaydedilen rivayetlere göre Ebû Hanîfe kaderi hak kabul etmekte ve bunu şöyle ispatlamaktadır. Ona göre Allah Teâlâ, her şeyin bir kadere göre yaratıldığını beyan eden âyette¹¹⁰ kaderin varlığını

105 Bk. Ebû Hanîfe, "el-Fikhü'l-ebser", 49-52; krş. Cûzcânî, *Şerhu'l-Fikhü'l-ekber*, 146-147.

106 Ebû Hanîfe, "el-Vasiyye", 77.

107 el-Kıyâme 75/22-23.

108 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 176.

109 Ebû Hanîfe, "el-Fikhü'l-ekber", 65.

110 el-Kamer 54/49.

ortaya koymaktadır. Bu durumda âlemdeki her şey kadere dâhildir. Ayrıca Allah'ın; yapılanları kendisinin, resulünün ve müminlerin göreceğini buyurduğu âyeti¹¹¹ delil getirmekte ve Allah'ın gördüğü her şeyin O'nun mülkü olduğunu, her mülkün de mahlûk olduğunu söylemektedir.¹¹² Bununla birlikte tevfiik ve hızlâna inanmakta, cebir ve tefvîzi ise reddetmektedir.¹¹³ Ebû Hanîfe'nin tevfiik ve hızlânla ilgili düşüncelerine *el-Fıkhü'l-ekber*'de de yer verilmektedir.¹¹⁴

Üstüvâî'nin, Ali b. Harmele ve Hammâd b. Ebû Hanîfe'den naklettiği bir rivayete göre Ebû Hanîfe, kulların fiillerinde ilahî iradenin yerini sorgulayan ve Gaylan ed-Dımaşkî'nin (ö. 120/738) ashâbından olan bir Kaderî'ye, saâdetin ve şekavetin bütünüyle Allah'ın iradesine bağlı olduğunu söyleyerek cevap vermiştir.¹¹⁵ Başka bir rivayette, Allah'a zorla isyan edilemeyeceğini ifade eden Zeyd b. Ali'den (ö. 122/740) sitayişle bahsetmiştir.¹¹⁶ Diğer bir nakilde ise Kaderîler'e karşı, amellerin kullara ait fiiller olduğunu ve bu fiillerin yaratılmış olduğunu dile getirmiştir. Bu düşüncesini Allah'ın her şeyin yaratıcısı olması,¹¹⁷ hiç kimsenin Allah'ın izni olmaksızın ölmemesi¹¹⁸ ve her şeyin apaçık bir kitapta sayılmasını¹¹⁹ ifade eden âyetlerle savunmuştur.¹²⁰ Bu rivayetler birlikte değerlendirildiğinde *el-İ'tikad*'da, Ebû Hanîfe'ye bazen kulun iradesine de yer veren bazen ise her şeyi Allah'ın iradesine bağlayan açıklamaların izâfe edildiği görülmektedir.

4.1. İstitâat

Ebû Yûsuf'un rivayetine göre Ebû Hanîfe, fiillerin istitâatle birlikte ortaya çıktığını düşünmektedir.¹²¹ Bu fikir *el-Vasıyye*'de de yer almakta-

111 et-Tevbe 9/105.

112 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 148.

113 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 149; ayr. bk. 148.

114 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", 64, 66.

115 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 154-155.

116 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 150-151.

117 ez-Zümer 39/62, vd.

118 Âl-i İmrân 3/145.

119 Yâsîn 36/12.

120 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 164-165.

121 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 165.

dır.¹²² Muhammed b. Mukatil'in rivayetine göre de kulun kendisiyle iman ettiği istitâatin küfre de elverişli olduğunu kabul etmektedir.¹²³ Aynı fikir *el-Fıkhü'l-ebsat*'ta da yer almaktadır.¹²⁴

4.2. Teklîf-i mâ lâ yutâk

Üstüvâî'nin naklettiğine göre Ebû Hanîfe, Allah'ın kullarını güç yetiremeyecekleri şeylerle sorumlu tutmadığını kabul etmekte¹²⁵ ve kullarının bilmedikleri şeylerle meşgul olmalarından razı olmadığını ifade etmektedir.¹²⁶

5. Âhiret

5.1. Kabir Azabı

Ebû Mutî' el-Belhî'den nakledildiğine göre Ebû Hanîfe, kabir azabını kabul etmeyenlerin, helak olan Cehmiyye fırkasından olduklarını söylemiştir. Onlara iki defa azap edileceğinden¹²⁷ ve zulmedenlere başka bir azabın daha var olduğundan¹²⁸ haber veren âyetleri, kabir azabının mevcudiyetine delil getirmiştir.¹²⁹ Bu nakildeki ibareler *el-Fıkhü'l-ebsat*'ta biraz daha ayrıntılı şekilde yer almıştır.¹³⁰ Ebû Hanîfe'nin kabir azabını kabul ettiği bilgisine *el-Vasiyye*'de¹³¹ ve *el-Fıkhü'l-ekber*'de¹³² de yer verilmiştir.

5.2. Mîzan

Üstüvâî, mîzanla ilgili olarak Ebû Hanîfe'nin, hocası Hammâd'dan (ö. 120/738), onun da İbrâhim en-Nehaî'den (ö. 96/714) naklettiği bir habere yer verir. Bu habere göre Nehaî, kıyamet günü adalet terazilerinin

122 Ebû Hanîfe, "el-Vasiyye", 78.

123 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 165-166.

124 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ebsat", 44; Cûzcânî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber*, 102-103.

125 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 149-150, 165.

126 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 150.

127 et-Tevbe 9/101.

128 et-Tûr 52/47.

129 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 179.

130 Bk. Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ebsat", 52; Cûzcânî, *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber*, 156-157.

131 Ebû Hanîfe, "el-Vasiyye", 78.

132 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", 67.

kurulacağından bahseden âyetle¹³³ ilgili olarak kişinin amelinin getirilip terazinin kefesine konulacağını ancak hafif geleceğini, sonra beyaz bulut gibi bir şeyin getirilip terazinin kefesine konulacağını ve böylece ağır basacağını söylemiştir. Haberin devamına göre kişiye buluta benzer şeyin ne olduğu sorulduğunda bunu bilmediğini ifade edecek, ardından kendisine bunun, öğrendiği ve insanlara öğrettiği, onların da öğrendikleri ve amel ettikleri ilim olduğu bildirilecektir.¹³⁴ *el-İ'tikad*'da yer verilen bu haberde mîzanın, iki kefeli bir terazi olarak tasvir edildiği ve amellerin tartılabilir özelliğe sahip olarak betimlendiği görülmektedir. Onun, mîzanın hak olduğuna dair düşüncesi *el-Vasıyye*¹³⁵ ve *el-Fıkhü'l-ekber*'de de mevcuttur.¹³⁶

5.3. Şefaât

Üstüvâî'nin naklettiği bir habere göre Ebû Hanîfe cehenneme giren mürtekeb-i kebîrenin azabının ebedî olmadığını düşünmektedir. Bunun nedeni kendisine sorulduğunda Hz. Peygamber'in; kalbinde zerre ağırlığınca iman olan kimsenin cehennemden çıkacağını bildiren hadisi¹³⁷ ve bir topluluğun cehennemde yandıktan sonra şefaatiyle oradan çıkacağını bildiren sözleriyle¹³⁸ cevap vermektedir.¹³⁹ Böylece şefaatin mevcudiyetini kabul etmiş olmaktadır. Ebû Hanîfe'nin, günah işleyip azabı hak edenler için Hz. Peygamber'in şefaatinin sabit olduğuna dair düşüncesi *el-Fıkhü'l-ekber*'de¹⁴⁰ ve *el-Vasıyye*'de¹⁴¹ de zikredilmektedir.

6. Hilâfet-İmâmet

6.1. Ashâb-ı Kirâm

Üstüvâî'nin sahâbîler hakkında Ebû Hanîfe'den naklettiği rivayet-

133 el-Enbiyâ 21/47.

134 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 178-179.

135 Ebû Hanîfe, "el-Vasıyye", 78-79.

136 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", 66.

137 Benzer rivayetler için bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 21/213; Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebir*, "Sıfatü Cehennem", 10.

138 Benzer rivayetler için bk. İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, "Zühd", 37; Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebir*, "Sıfatü Cehennem", 10.

139 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 181.

140 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", 66.

141 Ebû Hanîfe, "el-Vasıyye", 79.

lerde şu bilgilere yer verilmektedir. Ona göre sahâbe hakkında kötü söz söylenmemeli, onlar hakkında güzel söz söylenmelidir.¹⁴² Bu düşünce *el-Fıkhü'l-ekber*'de de geçmektedir.¹⁴³ Resûlullah'tan sonra insanların en üstünleri sırasıyla Hz. Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali'dir.¹⁴⁴ Ashâbın en faziletlieleri Hz. Ebû Bekir ve Ömer'dir.¹⁴⁵ Bu fikirlere *el-Vasıyye* ve *el-Fıkhü'l-ekber*'de de işaret edilmektedir.¹⁴⁶

Selm b. Sâlim'den (ö. 194/810) nakledildiğine göre Ebû Hanîfe, Hz. Ali ile Muaviye'nin savaşında Hz. Ali'yi haklı görmektedir.¹⁴⁷ Nitekim Basralılar'ın kendilerine buğzettiklerini dile getirmekte ve bunun sebebini açıklarken "Biz eğer Sıffin'e katılsaydık Muâviye'ye karşı Ali'yle (r.a.) beraber olurduk. İşte bundan dolayı bizi sevmezler." demektedir.¹⁴⁸

6.2. Sultana İsyan Etmemek

Nadr b. Muhammed'in (ö. 183/799) nakline göre Ebû Hanîfe, sultana isyan etmeyi câiz görmemektedir.¹⁴⁹ Başka bir rivayete göre sultan zalim olsa bile ona isyan etmeyi câiz görmemekte ve insanların kurtuluş sebebini sultana isyan etmemelerine bağlamaktadır.¹⁵⁰ *el-Fıkhü'l-ebzat*'ta da benzer bir düşünceye yer verilmektedir.¹⁵¹

Sonuç

Hanefî fakihlerden biri olan Üstüvâî'nin tam adı, Ebü'l-Alâ' İmâdü-lislâm el-Kadî Sâid b. Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-Üstüvâî en-Nîsâbü'rî, şeklinde ifade edilebilir. Yaşadığı dönemde Nîşâbur-Horasan bölgesinde etkin ilmî faaliyetler yürütmüş, kadılık görevinde bulunmuş ve 432/1041 yılında vefat etmiştir.

Üstüvâî'nin günümüze ulaşan tek eseri *el-İ'tikad*'dir. Yazarın bu ese-

142 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 184-187.

143 Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ekber", 64.

144 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 185.

145 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 187. Ayr. bk. 188, 190-191.

146 Ebû Hanîfe, "el-Vasıyye", 77; "el-Fıkhü'l-ekber", 64.

147 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 191. Ayr. bk. 192.

148 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 191.

149 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 195.

150 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 196.

151 Bk. Ebû Hanîfe, "el-Fıkhü'l-ebzat", 45; Cüzcanî, *Şerhu'l-Fıkhü'l-ekber*, 122-123.

ri, Hanefî itikadî hakkındadır. Eser, Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerine dair rivayetleri bir araya getirmesi açısından önemlidir. Zira Ebû Hanîfe'nin meşhur akaid risâlelerinden sonra bunu gerçekleştiren ilk kitaptır. Bununla birlikte eserde Ebû Hanîfe'nin önde gelen öğrencilerine ve diğer Hanefî fakihlere ait görüşler de bulunmaktadır. Eser, bu yönden bakıldığında Üstüvâî'nin bakış açısıyla Hanefî itikadını ortaya koyma hedefi taşıyan bir kitap olarak nitelenebilir.

Üstüvâî *el-İ'tikad*'ı bir giriş ve on dört bölüme ayırmıştır. İncelemelerimize göre en fazla rivayet, "Usûlde Re'yle Meşgul Olmayı Terk Etme, Kitap, Sünnet ve İcmâ-i Ümmet'ten İştilen Haberlerle Yetinme" başlığını taşıyan son bölümde bulunmaktadır. Bu başlık altında toplam kırk iki rivayet nakledilmiştir. İkinci sırada ise yirmi bir rivayetle "İman" bölümü gelmektedir. Bununla birlikte en fazla rivayet bulunan son bölümde, doğrudan Ebû Hanîfe'nin görüşlerine yer verilen rivayet sayısı ikidir. On üçüncü bölüm "Sıfatlar Konusunda Sahih Hadisleri Rivayet Etme ve Bunlarla Meşgul Olmayı Terk Etme" başlığını taşımakta, burada beş rivayet nakledilmekte ancak bunların hiçbiri Ebû Hanîfe'ye izâfe edilmemektedir. Eserdeki on üçüncü ve on dördüncü bölüm başlıkları, itikadî konularda izlenmesi gereken yöntem hakkında Üstüvâî'nin bakış açısını yansıtmaktadır ki bu da selef yöntemidir. Üstüvâî'nin eserinin tamamına sirayet eden bu bakış açısı, Ebû Hanîfe'ye atfedilen görüşlerde de kendisini göstermektedir.

el-İ'tikad'da Ebû Hanîfe'nin itikadî görüşlerine yer verilen konular ana hatlarıyla; Ehl-i Sünnet'in vasıfları, ehl-i bid'atin arkasında namaz kılmanın hükmü, itikadî konularda re'ye yer vermeme, iman, Allah'ın sıfatları, Kur'ân, istivâ âyeti, rü'yettullah, kazâ ve kader, istitâat, teklîf-i mâ lâ yutâk, kabir azabı, mîzan, şefâat, ashâbın tafdilî ve sultana isyan etmemek mevzularıdır. Rivayetlerin içeriğine bakıldığında Ebû Hanîfe'nin, insanları Hz. Peygamber'in sünnetine ve ashâb cemâatinin yoluna davet ettiği, sünnet ve cemâat ehlinin itikadî konularda izlediği yöntemi ise inanç konularında akla yer vermemek ve nakille yetinmek şeklinde anladığı, uyguladığı ve tavsiye ettiği görülür. Bu anlamda *el-İ'tikad* adlı eserde Ebû Hanîfe'ye atfedilen görüşlerin baskın karakterini, akla yer vermeyen ve kelâma karşı çıkan "eserci" anlayış oluşturmaktadır. Bu çerçevede *el-İ'tikad* ile Ebû Hanîfe'nin meşhur akaid risâleleri karşılaştırıldığında, *el-İ'tikad*'da Ebû Hanîfe'nin kelâmî yönünü, ince tartışmalarını, yorum ve te'villerini ortaya koyan rivayetlere yer vermekten uzak durulduğu görülmektedir.

Çalışmamızda Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî'nin, Ebû Hanîfe'ye atfettiği bazı risâlelerden doğrudan alıntılar yaptığı görülmüştür. Bunlar Ebû Hanîfe'nin Osman el-Bettî'ye,¹⁵² Mukatil b. Süleyman'a¹⁵³ ve bazı insanlara yönelik olarak yazdığı¹⁵⁴ belirtilen risâlelerdir. *el-İ'tikad*'da Osman el-Bettî'ye yazılan risâleden yapılan alıntılar, aynıysa bugüne ulaşan *er-Risâle* içinde de yer almaktadır¹⁵⁵ ve bu husus mezkûr risâlenin Ebû Hanîfe'ye aidiyetini pekiştirmesi açısından dikkat çekmektedir. Ancak Üstüvâî'nin Ebû Hanîfe'ye atfettiği diğer risâlelerin mevcudiyetine ve ona aidiyetine dair kesin bir bilgimiz mevcut değildir. Eğer tarihî açıdan bu risâlelerin mevcudiyeti sabitse bu durum Ebû Hanîfe'nin itikadî sahada, meşhur risâleleri haricinde bizzat kendisinin kaleme aldığı, fakat günümüze ulaşmayan iki risâlesinin daha var olduğunu göstermektedir.

Üstüvâî *el-İ'tikad* isimli eserinde, Ebû Hanîfe'nin meşhur akaid risâlelerinin ravilerinden de haberler nakletmekte ve bu haberlerin mezkûr akaid risâleleri içinde yer aldığı görülmektedir. Makalenin önemli tespitlerinden biri, *el-İ'tikad*'da Ebû Mutî' el-Belhî'den aktarılan haberlerin, aynı veya yakın ibarelerle *el-Fıkhü'l-ebsat* içinde de yer almasıdır. Bu tespit, Ebû Mutî' el-Belhî kanalıyla gelen ve meşhur adı *el-Fıkhü'l-ebsat* olup özgün adı *el-Fıkhü'l-ekber* olan risâlenin otantikliğini kuvvetlendirmesi açısından ehemmiyetlidir. Aynı durum Ebû Hanîfe'ye atfedilen diğer meşhur risâlelerden *el-Âlim ve'l-müteallim* için de geçerlidir. Fakat aynı şeyi Hammâd b. Ebû Hanîfe kanalıyla gelen *el-Fıkhü'l-ekber* ve *el-Vasıyye* için söylemek pek mümkün görünmemektedir. Nitekim *el-İ'tikad*'da Hammâd'ın, babası Ebû Hanîfe'den naklettiği rivayetlere de yer verilmekte, ancak bu rivayetlerin *el-Fıkhü'l-ekber*'de geçmediği görülmektedir. Ayrıca *el-Fıkhü'l-ekber* ve *el-Vasıyye* metnindeki ibareler ile Üstüvâî'nin *el-İ'tikad*'ında Ebû Hanîfe'ye atfedilen ibareler açısından da belirgin bir ayniyet veya benzerlik göze çarpmamaktadır. Makalenin ulaştığı bu sonuçlar, meşhur akaid risâlelerinin Ebû Hanîfe'ye aidiyeti ve bilhassa *el-Fıkhü'l-ekber*'in otantikliği tartışmalarına kayda değer bir açılım sağlayacak niteliktedir.

152 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 142, 194.

153 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 181.

154 Üstüvâî, *Kitâbü'l-İ'tikad*, 176.

155 Bk. Ebû Hanîfe, "Risâletü Ebî Hanîfe", 71, 72.

Kaynakça

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 45 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Alî el-Hatîb. *Târîhu Bağdâd ve züyûlih*, thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 24 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1417.

Bahcivan, Seyit. "Dirâse". *Kitâbü'l-İ'tikad*. mlf. Ebü'l-Alâ' Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî. 7-117. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

Bahcivan, Seyit. "el-Kadî Ebü'l-Alâ' Sâid b. Muhammed el-Üstüvâî ve'l-Beytü's-Sâ'idî Ba'deh ve Kitâbühü'l-İ'tikad". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10 (2000), 217-250.

Bahcivan, Seyit. "Sâidî Ailesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/581-583. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Bahcivan, Seyit. "Üstüvâî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/395-396. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Başoğlu, Tuncay. "Saymerî, Hüseyin b. Ali". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/215-216. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Beyâzî, Kemâlüddîn Ahmed el-Hanefî. *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm*. nşr. Yûsuf Abdürrezzâk. Kahire: Mustafa el-Halebî, 1949.

Birinci, Züleyha. "Giriş". *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Fıkhü'l-ekber'inin Şerhi*. mlf. Atâ b. Ali el-Cûzcânî. 13-51. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.

Cûzcânî, Atâ b. Ali. *Şerhu'l-Fıkhî'l-ekber İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe'nin Fıkhü'l-ekber'inin Şerhi*. thk. Züleyha Birinci. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020.

Demir, Abdullah. "Farklı Ebû Hanîfe Tasavvurları: Fakih ve Mütellim Hanefiler Örneği". *IV. Uluslararası Şeyh Şa'bân-ı Velî Sempozyumu*. ed. Cengiz Çuhadar vd. 1/643-658. Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi Yayınları, 2017.

Ebû Hanîfe. "el-Âlim ve'l-müteallim". *el-Âlim ve'l-müteallim el-Fıkhü'l-ebî el-Fıkhü'l-ekber Risâletü Ebî Hanîfe el-Vasıyye*. nşr. Zâhid Keveserî. 9-37. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2001.

Ebû Hanîfe. "el-Fıkhü'l-ebzat". *el-Âlim ve'l-müteallim el-Fıkhü'l-ebzat el-Fıkhü'l-ekber Risâletü Ebî Hanîfe el-Vasıyye*. nşr. Zâhid Kevserî. 41-59. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2001.

Ebû Hanîfe. "el-Fıkhü'l-ekber". *el-Âlim ve'l-müteallim el-Fıkhü'l-ebzat el-Fıkhü'l-ekber Risâletü Ebî Hanîfe el-Vasıyye*. nşr. Zâhid Kevserî. 62-67. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2001.

Ebû Hanîfe. "Risâletü Ebî Hanîfe". *el-Âlim ve'l-müteallim el-Fıkhü'l-ebzat el-Fıkhü'l-ekber Risâletü Ebî Hanîfe el-Vasıyye*. nşr. Zâhid Kevserî. 68-73. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2001.

Ebû Hanîfe. "el-Vasıyye". *el-Âlim ve'l-müteallim el-Fıkhü'l-ebzat el-Fıkhü'l-ekber Risâletü Ebî Hanîfe el-Vasıyye*. nşr. Zâhid Kevserî. 76-79. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2001.

İbn Kutluboğa, Ebü'l-Fidâ Zeynüddîn Kasım. *Tâcü't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. Dimaşk: Dârü'l-Kalem, 1992.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ - Mustafa Abdülkadir Atâ. 19 cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *Sünenü İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâki. 2 cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.

Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Mâtürîdîlik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2017.

Kallek, Cengiz. "Dâmeganî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/453-454. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Kandemir, M. Yaşar. "Hatîb el-Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/452-460. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Kureşî, Abdülkadir b. Muhammed. *el-Cevâhirü'l-mudıyye fî tabakati'l-Hanefiyye*, haz. Muhammed Abdullah eş-Şerîf. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.

Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmet Arnaût - Türkî Mustafa. 29 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000.

Sarîfînî, Takıyyüddin Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed. *el-Mün-*

tehab min kitâbi's-siyak li Târîhi Nisâbûr. thk. Hâlid Haydar. Beyrut: Dârü'l-Fikr li't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1414.

Sem'ânî, Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî vd. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmâniyye, 1962.

Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdilkadir ed-Dârî el-Gazzî el-Mısırî el-Hanefî. *et-Tabakatü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Abdülfettah Muhammed el-Hulv. 4 cilt. Riyad: Dârü'r-Rifâî, 1983.

Timür, İhsan. "Mâtürîdîlik Dışı Sünnî Hanefîlerin İtikadî Eğilimleri Üzerine". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2022), 189-216.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmi'u'l-kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.

Üstüvâî, Ebû'l-Alâ' Sâid b. Muhammed b. Ahmed. *Kitâbü'l-İ'tikad*. nşr. Seyit Bahcivan. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnaût vd. 25 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 15 cilt. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-A'lâm*. 8 cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.